

Tájhasználat és gazdasági térszerveződés a középkori Magyarországon¹⁵³⁵

1. Bevezetés

A táj – az Európai Táj Egyezmény (2000) definíciója szerint – az ember által érzékelt terület, melynek jellege természeti tényezők és/vagy emberi tevékenységek hatása és kölcsönhatása eredményeként alakult ki. A tájhasználat a tájpotenciál természeti elemeinek felhasználásával folytatott emberi tevékenységek összessége. A tájhasználat és térszervezés szervesen összefüggő folyamat, melyben az emberi tudás, az alkotó tevékenység és a tervszerűség a meghatározó. Az ember létfenntartó tevékenységével kialakította életterét, a természeti ökoszisztémát átformálva kultúrtájakat hozott létre. Az antropogén tájformálás, a kultúrtáj- (és kultúra-) teremtés alapvetően a kisemberek műve.

A történeti földrajz mint empirikus tudomány a táji elemek és jelenségek elemzésével feltárja az emberi tevékenységek – köztük a tájhasználat és térszervezés – kialakulását, fejlődését, a struktúrák működését és a kultúra rendszerfenntartó szerepét. Jelen dolgozatban a hisztogeográfia témakörei közül a honi tájhasználat és gazdasági térszervezés X-XV. századi folyamatait foglalom össze, mellőzve a regionalizáció jelenségcsoportját, pl. a vármegyék és az egyházmegyék kialakulását.

2. A magyarság és az etnikumok szállásterülete

A Kárpát-medence kontinensünk egyik legtokéletesebb földrajzi egysége (geoökológiai rendszer). A 325 000 km²-es nagytájcsoport (megarégió) több mint felét (=51%) 200 méternél alacsonyabb síksági tájtípusok foglalják el. A medence belsejéből a hegységkeret felé a térszín fokozatosan emelkedik: az alföldi tájakat övező, 200-500 méteres dombságok 24%-kal, az 500 métertől 1000 méterig terjedő középhegységek 20%-kal, az 1000 méternél magasabb hegységek 5%-kal részesednek a Kárpát-medence területéből. A medencét és a magas peremhegységeket a centrális jellegű vízrajzi hálózat kapcsolja össze és foglalja földrajzi egységbe. A Kárpát-medence tájalkotó tényezői, a geológiai szerkezet, a relief, a klíma, a felszíni és felszín alatti vizek, a talaj és a természetes

¹⁵³⁵ Másodközlés. Megjelent: Dr. Frisnyák Sándor: „Tájhasználat és gazdasági térszerveződés a középkori Magyarországon.” *Közép-Európai Közlemények. Történészek, geográfusok és regionalisták folyóirata* VI. évf. 1-2. No. 20-21. 2013. pp.168-179.

vegetáció összességében kedvező életfeltételeket képeztek a prehisztorikus és történelmi idők embere számára.

A honfoglalás (895-900) korában a Kárpát-medence már nem volt teljesen nyerstáj, mert a neolitikumtól a termelőgazdálkodást folytató emberek (társadalmak) a nagytájcsoport számtalan helyén már beavatkoztak az ökoszisztéma természetes fejlődés-folyamatába. A honfoglalás előtti népek tájformáló tevékenysége az erdővegetáció átalakításában, elsősorban a legeltetésre és makkoltatásra használt tölgyerdők ritkításában nyilvánult meg. Az erdő és gyepterzformációjával kis kiterjedésű szántóföldeket, izolált kultúrtáj-szigeteket hoztak létre. A honfoglalást megelőző időkben és később, a magyar középkorban a tájak terhelése, a természeti erőforrások igénybevétele mértéke és módja nem veszélyeztette a tájhasználat ökológiai feltételeit. A honfoglalás előtti kultúrtájak – kivéve a medence peremvidékén élő szlávok művelt területfoltjait –, a VIII. század közepétől a IX. évszázad végéig tartó száraz klímaperiódus következtében nagyrészt megsemmisültek, visszatermesztettedek és elnéptelenedtek.

Régóta tartja magát az a tudományos hipotézis – melyet korunk kutatási eredményei is alátámasztanak –, miszerint a magyarságnak újra kellett kezdeni az elvadult természeti környezet meghódítását, a kultúrtájak kialakítását.¹⁵³⁶ A tájhasználat és a gazdasági térszervezés történeti folyamatát elemezve, azt is hangsúlyoznunk kell, hogy a Kárpát-medence kultúrtájainak megteremtése és folyamatos fejlesztése a magyarság és a vele együtt élő etnikumok közös nagy alkotása.

A honszerző ősök a környezetigényüknek, a nagyállattartó-pásztorok és földművelő tevékenységüknek leginkább megfelelő sík- és dombsági területeket szállták meg. A magyarság honfoglalás és kora Árpád-kori szállásterülete a Kárpát-medence 2/3-ára, mintegy 220 000 km²-nyi területre terjedt. A szállásterület megközelítően azonos a lösz és egyéb negyedidőszaki üledékek és a tölgyerdők elterjedésével, és a 600 mm-es izohiétával határolt területekkel.¹⁵³⁷ A honfoglaló magyarság – kb. 400 000 fő – Kárpát-medencebeli természeti öröksége Györffy Gy. és Zólyomi B. szerint nagyjából hasonló lehetett a demográfiai robbanást és a tájrombolást megelőző, a XVIII. századi katonai térképeken megjelenített állapotokhoz.¹⁵³⁸

A Kárpát-medencében közvetlenül a honfoglalás előtt kb. 150-300 ezer ember élt. A népsűrűség 0,46-0,92 fő/km², a kedvezőbb életföldrajzi feltételeket nyújtó sík- és dombvidékekre számolva 0,7-1,4 fő/km² lehetett. Az ilyen alacsony népsűrűség mellett a régi kultúrtájak többsége nem volt fenntartható.

Az őslakó szláv népcsoportok – a Vág és a Nyitra völgyében megtelepült morva-szláv népesség kivételével – a XII. század végére maradéktalanul beol-

¹⁵³⁶ Somogyi Sándor (2007): Pest megye természetföldrajzi adottságai és azok átalakulása a társadalmi élet kezdetétől. In: Fancsalszky G. szerk.: Pest megye monográfiája I. kötet első rész. A kezdetektől a honfoglalásig, Budapest, pp. 9-40.

¹⁵³⁷ Bulla Béla - Mendöl Tibor (1947): A Kárpát-medence földrajza. Budapest

¹⁵³⁸ Györffy György - Zólyomi Bálint (1994): A Kárpát-medence és Etelköz képe egy évezred előtt. In: Kovács László szerk.: Honfoglalás és régészet. Budapest, pp. 13-37.

vadtak a magyarságba. A kora Árpád-korban a nyugatról és keletről érkező telepések is asszimilálódtak.

A kárpáti hegykoszorú, mely a történelmi magyar államterület gyepűvédelmi rendszerét képezte, az Árpád-kor végére benépesült. Az 1500 km hosszú és 150-200 km széles hegyvidéki erdőrégió humanizációja és gazdasági birtokbavétele két irányból történt: a medencerendszer belsejéből a magyarság a folyóvölgyekben és az intramontán kismedencékben terjeszkedett, az „üres földekre”, a Szepességbe és az Erdélyi-medence déli részébe szászokat, a bányavidékekre pedig németeket telepített le. A tatárjáráskor (1241/42) az ország 2 millió lakosságának 15-20%-a, mintegy 300-400 000 ember elpusztult. A hatalmas embervesztés pótlására a Kárpát-régió külső pereméről – a spontán népmozgás és a telepítési akciók eredményeként – hegyi pásztornépek: románok, ruszinok és lengyel gorálok települtek a hegységkeret völgyeibe és kismedencéibe. A betelepítés dinamikája összefügg a királyi birtokszervezet és a magánnagybirtok térbeli expanziójával, a Kárpátok és az Erdélyi-medence munkaerőhiányával. A Dráva-Száva köze, Szlavónia (rég magyar neve: Tótország) – a horvát nép településtere – 1102-től perszónáluniót alkotott a Magyar Királysággal. A XV. században a török balkáni terjeszkedése miatt délszláv népek menekültek hazánk déli peremterületeire, a Duna mentén az ország középső tájaira is. A XV. században a szlovák etnogenezis magterületéről, a Vág mellékéről, a Nyitrai- és a Turóci-medencéből megindult a szlovák nép terjeszkedése a Felvidéken.

A tatárjárást követő második nagy betelepülési hullámmal érkező etnikumok már nem asszimilálódtak, összefüggő etnikai tömbökbe szerveződve megtartották nyelvüket és kultúrájukat. A középkor végére a lakosság száma 3,1-4,5 millióra növekedett, s ennek 66-80%-át a magyarság alkotta. 1495-ben a magyar etnikum részaránya Erdélyben 55%, a mai Kárpátalja-régió területén 63%, a Felvidéken 38% volt.¹⁵³⁹ Az interetnikus kapcsolatok, a kultúrák átadása/átvétele kölcsönösen gazdagította a Kárpát-medence népeit, nemcsak a középkorban, a későbbi évszázadokban is.

A tájhasználat és a gazdasági térszervezés, a struktúrák kialakítása és működtetése tehát az együtt élő népek közös alkotása, melyben az autochton fejlődés mellett a kívülről érkező impulzusok (kulturális hatások) is jelentősek voltak. A középkor végén Magyarország Európa egyik legszervezettebb állami-politikai és gazdasági egysége volt. A gazdaság, az anyagi és szellemi kultúra terén hazánk felzárkózott Európa többi országához.

¹⁵³⁹ Kocsis Károly (1997): Erdély etnikai térképe, Budapest, Kocsis Károly (2000): Szlovákia mai területének etnikai térképe, Budapest, Kocsis Károly (2001): Kárpátalja mai területének etnikai térképe, Budapest. Kiadó: MTA Földrajztudományi Kutató Intézet és az MTA Kisebbség Kutató Műhely.

3. A tájhasználat és a gazdaság térszerveződése

A honfoglaló magyarság mint félnomád, vándorló pásztorkodással, alárendelten földműveléssel (és kézművességgel is) foglalkozó nép a Kárpát-medencében életforma-változtatásra kényszerült. A megtelepedés és a gazdálkodás természetföldrajzi feltételei a Kárpát-medencében lényegesen kedvezőbbek voltak, mint a korábbi szállásterületeken, Levédiában vagy az Etelközben. A medenceszerkezet részét jelentő kárpáti hegységkeret alkalmatlan volt az erdős-sztyepp síkságon kialakult állattenyésztő-földművelő életforma változtatás nélküli folytatásához. Így a honfoglalás- és kora Árpád-korban a hegységkeret a magyarság belső szállásföldjét övező, alig lakott határvédelmi sáv (gyepű és gyepűelve) volt.

3.1. Az alföldek és dombságok

A Kárpát-medence központi részét alkotó alföldek és dombvidékek együttes területe alig több mint $\frac{1}{4}$ -e a magyarság etelközi szállásföldjének. A kisebb életter, gazdag természeti erőforrás-kínálatával, nem okozott válságot, de szükségessé tette a termelési kultúra (mindenek előtt a legeltetési módszerek) megváltoztatását. A megtelepülés és az életfenntartó tevékenység a Nagy- és Kisalföldön, a Dunántúl sík- és dombvidégein az eltérő agroökológiai adottságok szerint formálódott. Az alföldeken az állandóan és időszakosan elöntött területek 38 500 km²-t, a dombsági és hegyvidéki völgyekben és kismedencében 10 200 km²-t (a Kárpát-medencében összesen 48 700 km²-t) foglaltak el. A felszín erdőborítottsága a honfoglalás korában 38-40%-ot tett ki. Az ártéri vizesföldek és az erdőségek természetes módon strukturálták a megtelepülést és a gazdasági térszerveződést.

Az Alföld a XIX. századi integrált környezetátalakító, folyószabályozó, ármentesítő, láplecsapoló stb. munkálatokig tagolt élettér volt: alapvetően két geomorfológiai szintre, az amfibikus (váltakozóan nedves-száraz) ártérre és az ármentes térszínekre (életkamrákra) különült. A folyóvízi ártér is két szintre tagolódik: az alacsony és magas ártérre. Az alacsony ártér állandóan vagy az év legnagyobb részében vízzel borított terület (pl. a Kis- és Nagy-Sárrét, a Hajta- és Szerenye-mocsár, az Ecsedi-láp stb.). A magas ártéri szintet a folyók a tavaszi-kora nyári és őszi áradások idején rendszeresen elöntötték. Az alföldi folyókból évente kiáramló árvíz átlagos tömege 2-3 km³-re tehető. A Dunát, a Tiszát és a nagyobb mellékfolyókat széles, helyenként 50-60 km-t kitevő ártér övezte. Az alföldi árterek, a folyók által öntözött nagy legelők a magyarság gazdasági tevékenységének állandó és fontos térszínei voltak.

Az alföldeken az életföldrajzi viszonyok nem tették lehetővé a nomadizálást: a fokokkal, erkekkel, holtágakkal, ősmocsarakkal és őslápokkal tagolt ártérben a folyóval párhuzamos legeltetési útvonalak nem voltak kijelölhetők. Az állatcsordák legeltetése tehát nem a folyók mentén, hanem arra merőlegesen történt, általában fél- vagy egy napi járóföld távolságban. A magyarországi ártéri legelők az etelközínél nagyobb gyephez adott területi egységen évente négy-öttszöri legeltetést tett lehetővé. Az árvizek idején az állatokat az ármentes

térszíneken, a lösz- és homokpuszta réteken, tölgyerdőkben, később a nyomásos földművelés korában az ugarföldeken is legeltették. A legelőváltásnak ezt a síksági tájtipusokhoz kapcsolódó módszerét Szabadfalvi J. nyomán réti transzhumációnak nevezzük. Az árterek ökológiai potenciálját – a jellegadó állattenyésztésen kívül – igen változatos módon hasznosította a társadalom.

Az Árpád-korban kialakult és a XIV-XV. században virágkorát élő ártéri gazdálkodást racionális és természetkímélő tájhasználatként értékelhetjük. Az ártéri gazdálkodás alapját a természetes és a mesterséges fokok, a folyók magaspartját (a folyóhátat) megszakító nyílások képezték. A középvízszintet meghaladó vízálláskor a fokok a folyót megcsapolták, az árvizet az ártérre vezették. A folyó apadásakor az árteret behálózó erek a vizet visszavezették a folyómederbe. Az árvizek megtermékenyítették az ártér egészét, a benne lévő erdőket, legelőket, kaszálóréteket és gyümölcsöskerteket (a Duna mentén, a Felső-Tisza vidéken, a Szamos-völgyben és sok más folyó mellékén az alma-, szilva- és dióligeteket). A folyók, erek és tavak, amelyek az ember környezetátalakító munkája révén összekapcsolódtak, a lokális vízi közlekedés (fa-, nád- és szénaszállítás) útvonalai voltak. A középkori források rendre megemlítik az alföldi folyók halbőségét és a halászat gazdasági jelentőségét. Az ártéri települések folyóvízi, tavi, réti és rekesztő halászata már az Árpád-korban meghaladta az önellátás kereteit. A nagyobb halászfalvakból a folyóvizektől és tavaktól távolabb fekvő területekre, a középkor vége felé külföldre is szállítottak élő, sózott, szárított és fagyasztott halat. A folyóból ki- és visszaáramló víz kinetikai energiáját a XI-XII. századtól a gabonaörlő vízimalmok hasznosították, előbb a dombsági tájakon, majd az alföldeken. A középkori ártéri gazdálkodásnak része volt még a nád- és fakitermelés, a vályogvetés és a gyűjtögető-zsákmányoló tevékenység is.¹⁵⁴⁰ A folyóhátak és az ártérövezet ármentes homokszigetei, az 1-2 km²-es a gorondok és laponyagok az ekés földművelést is lehetővé tették, pl. a Szamosköz, Bodrogköz, Rétköz és a Taktaköz vidékén.

Az Alföld középkori szőlőkultúrája az ártéri szőlő-gyümölcsös erdők zónájából nőtt ki. Égető M. szerint az árterek ligetes szőlőművelése „átmenetet képez a gyűjtögetés és a tényleges termelés között.”¹⁵⁴¹ A szőlőművelés a XIII. században áttért az alföldi életkamrák területére és szervesen beépült a települések határhasználati rendszerébe. (A Kiskunság és a Nyírség homoki szőlőkultúrája csak később, a XVIII. században alakult ki).

Az alföldi árterek okszerű használatát az ember tudatos tájformáló környezetátalakító munkája alapozta meg. A fokrendszer kiépítése, a vízelvezető és öntöző-csatornák, lokális töltések, ártéri halastavak és víztározók létesítése hatalmas mennyiségű földmunkát igényelt. A rendszer működtetése: a folyók vízhozamához alkalmazkodó differenciált ártéri gazdálkodás tervszerűséget, összetartó és szervező erőt is feltételez. A régészeti kutatások a Kisalföldön, kö-

¹⁵⁴⁰ Andrásfalvy Bertalan (2007): A Duna mente népének ártéri gazdálkodása. Ekvilibrium Kiadó. Budapest, pp. 129-144.

¹⁵⁴¹ Égető Melinda (1993): Az alföldi paraszti szőlőművelés és borkészítés. Akadémiai Kiadó, Budapest, pp. 7-15.

zelebből a Rábaköz keleti részén, a Tóközben az Árpád-kori földművelés és állattartás szisztémájához kapcsolódó, kettős működésű (árvízvédelmi és öntöző) csatornarendszert tártak fel.¹⁵⁴² A síksági rét- és legelőöntözésen kívül a dombsági tájakon, pl. Tokaj-Hegyalján (az Árpád-kori Erdőkalján) is foglalkoztak öntözéssel (a XIII. században Olaszliszkán a vallonok mesterséges csatornákból öntözték a kerteket).

Az árterek ellenpólusai, az árvízmentes életkamrák, pl. a löszös síkságok (Mezőföld, Nagykunság, Telecska), a futóhomokos hordalékkúp-síkságok (Nyírség, Kiskunsági homokhát) és a medenceperemi hordalékkúpok (Pesti-síkság, Mátra- és Bükkalja, Harangod) a földműves kultúra és azzal összekapcsolódó állattenyésztés (a komplex paraszti gazdálkodás) területei voltak. A földművelés az állandó (régi felfogás szerint téli) szállás körül alakult ki és fokozatosan terjedt az életkamrák belső területei felé. Az állandó szállások az ártérperemen létesültek, vízparti orientációval, törekedve a környezetüket alkotó két tájtypus, az ártér és az ármentes területek hasznosítására. Az életkamrák másik telepítővonalán, az ármentes síkságok és a domb- (hegy-) vidékek találkozásánál, a folyók, nagyobb patakok alföldi völgykapujában szintén létesültek állandó települések és környezetükben szántóföldek. A tájhatáron, pontosabban a sávyszerű kontaktzónában (a későbbi korok aktív gazdasági övezetében) épült patak- és folyóparti települések is kétféle tájtypus, a síkság és dombság természeti erőforrásait hasznosították. A belső völgytorkolati helyek települései a földművelés magterületeit képezték, ahonnan a kultúrtáj diffúziója két irányban történt: az életkamrák belső területei, a teraszos folyóvölgyekben a domb- és hegyvidékek felé.

A sztyepp és erdős-sztyepp irtványföldjein kisebb-nagyobb területeket műveltek a parlagoló, szántó-legelőváltó, szántó-erdőváltó módszer alkalmazásával. A XII. században a földművelés jelentősége az állattenyésztés mellé került, majd az Árpád-kor végére túlnőtt az állattartáson. A középkori agrárforradalom hatására a XII. század végétől fokozatosan elterjedt a hatékonyabb két- és háromnyomásos földművelési rendszer és az agrár-innováció több eleme (pl. a fordító eke használata). A mintakövető fejlődésben kiemelkedő szerepe volt a szerzetesrendek (kolostorok) gazdaságainak és a nyugatról érkező telepéseknek is. Az új módszerek és technikák alkalmazásával a XIII. században a termésátlagok 50%-kal növekedtek, és ezzel összefüggésben a tájatalakítási tevékenység, a termőföld növelésének üteme az alföldi és dombsági területeken mérséklődött. A szántóföldeken kölest, tönkölyt, búzát, árpát, rozst és egyéb kásanövényeket termeltek. A belterületi kertekben a munkaigényesebb kultúrák (pl. bab, lencse, borsó, hagyma, káposzta, répa) voltak a főbb termények. A parasztgazdaságok elmaradhatatlan tartozéka volt a len- és kenderföld, mely a ruházkodás alapanyagát szolgáltatta.

¹⁵⁴² Takács Károly – Fülek György (2003): Középkori csatornarendszerek a Kisalföldön. In: Frisnyák S. – Tóth J. szerk.: A Dunántúl és a Kisalföld történeti földrajza. Pécs, pp. 157-163.

A dombsági területeken, különösképpen a Dunántúlon a kedvező agroökológiai adottságok révén a tájhasználat az alföldi életkamráknál változatosabb és hatékonyabb volt. A földesúri és parasztgazdaságok az erdei irtványföldeken szántó-, szőlő-, rét- és legelőgazdálkodás folytattak. A dombságok magasabb részeit borító cseres-tölgyes és egyéb erdőségek, a völgyekben a vízfolyás környéki nedves rétek is szervesen beépültek a középkori agrárium tevékenységi körébe.

A Kárpát-medencei dombságok felszíni tagoltsága, völgsűrűsége és lejtő-változékonysága befolyásolta a megtelepedést és a tájhasználatot. A települések általában a folyó- és patak völgyek árvízmentes párkánysíkjain létesültek. A földművelés, a rét- és legelőgazdálkodás a völgytalp és a völgylejtők arra alkalmas szakaszain alakultak ki, a mikrorelief által is befolyásolt módon, többnyire sávosan, magassági szintekre tagolódva. A kaszálórétek és legelők a folyó-(patak-) medertől addig a teraszfelszínig terjedtek, amelyen a település belsősége épült. A völgylejtő emelkedő szakaszain a szántóföldek, felette még egy legelőszáv, a meredekebb déli lejtőkön (a „mál”-okon) szőlőskertek, a legmagasabb részekben az erdők képezték a területhasználat egyes munkaföldrajzi egységeit. A szőlő- és bortermelés a dombsági tájakon és a középhegységek egyes kistérségeiben már a kora Árpád-korban kialakult és jelentős gazdasági tényezővé vált (pl. Somló, Balaton-felvidék, Buda, Szekszárd, Pécs, Sopron és Pozsony, északon Tokaj-Hegyalja, a Délvidéken a Fruska Gora, Erdélyben a Kis- és Nagy-Küküllő melléke stb.).

A Dél-Dunántúlon, pl. a Hegyhát, Völgség és a Zselic területén – a honfoglalás előtt is művelt – dombtetők és völgyközi hátaik felszínén is gazdálkodtak, meghagyva a kultúrtájakat szegélyező dombtelejtők erdőborítottságát.¹⁵⁴³

A településközi térben a középkorban nem, vagy csak ritkán (a nagy település-sűrűségű területeken) kapcsolódtak össze a kultúrtáj homogén egységei.

3.2. A közép- és magashegységek

Az Árpád-kor végére a kárpáti hegységkeret is benépesült: az erdei ökoszisztémában kisebb-nagyobb kiterjedésű gazdasági terek és pontszerű telephelyek létesültek. A gazdasági terek (kultúrtájak) irtványföldeken, a hegységkeretet tagoló széles teraszos völgyekben és intramontán kismedencékben terjeszkedtek. A Kárpát-régióban 1000-1100 m-ig lehetséges földművelést folytatni, a talaj tápanyagszegénysége miatt csökkenő termésátlagokkal. A gabonatermelés orográfikus határa alacsonyabb: a Déli-Kárpátokban 900, a Felvidék völgymedencéiben 600 méter. A települések táj- (határ-) használata, az egyes művelési ágak megoszlása és térbeli szerkezete a nagy kiterjedésű (105 000 km²-es) hegységi régióban rendkívül változatosak voltak. A medenceperemi középhegységeket 600 m-ig, Erdélyben 850 m-ig a tölgyerdők és a gyertyános tölgyesek foglalják el. A tölgyerdő-övezet felett a kisebb hő- és fényigényű, több csapadékot kívánó bükkösök alakultak ki, nyugaton 1300, keleten 1500 m-ig terjedően. A hegységkeret magasabb régióit, északnyugaton 1500 m-ig, keleten és délkeleten

¹⁵⁴³ Tóth József (2007): Ősi épített tájak a Kárpát-medencében. FRIG Kiadó, h. n.

1700 m-ig fenyvesek uralják. Az erdőhatár felett megjelenik a havasi gyepek, a Magas-Tátrában és Déli-Kárpátokban a sziklahavasok öve.

A hegységek alacsonyabb területein a dombságoktól alig különböző vegyes, átmeneti mező- és erdőgazdálkodás (a népi „erdőélés”) volt a jellegmeghatározó. A magasság növekedésével a földművelés jelentősége csökkent, a megélhetés alapját az állattenyésztés, a magashegyi és havasi legeltetés jelentette. A XIV-XV. században a magashegységek gyepföldjeit, havasi legelőit egyrészt a völgyi parasztgazdaságok nyári legeltetéssel, másrészt a havasalföldi vlachok kétlegelős vándorpásztorokodással (transhumance) hasznosították. A Maros és az Olt folyó kismedencéiben megtelepült székely határőrök a vlachok megjelenése előtt honosították meg a havasi pásztorokodást (és alakították ki gazdálkodásuk komplex jellegét). A völgyi (havasalji) falvak nyári szállás-pásztorokodása télen az állatok istállózó-takarmányozó tartásával egészült ki.¹⁵⁴⁴ A magashegyi pásztorokodással foglalkozó falvak erdőirtásokkal növelték gazdálkodási területüket: a havasi legelőket és a völgylejtők kaszálórétjeit. Az erdők regressziója a havasokról lefelé, a völgyekből felfelé történt.

Az erdő-ökoszisztéma folyamatosan megújuló energia- és nyersanyagforrásként szervesen beépült az uradalmak és jobbágy-paraszti gazdaságok évi ciklikus rendszerébe és alapját képezte a Kárpát-régió (és a medenceválasztó hegységek) funkcionális rendszerének. A Kárpát-medencében a középkorban magas szintű erdőgazdálkodás folyt, mely ki tudta elégíteni a korabeli társadalom igényeit. Szabó P. tájökológus a XV. század végi erdőborítottságot a Kárpát-medence különböző pontjairól, az összterület alig 1%-áról származó okleveles adatok alapján 34%-ban határozta meg, de ezt nem tartja elfogadhatónak, kb. egy 25%-os értéket tart reálisnak. A 25%-os erdősültség – felfogása szerint – biztosítja „az ember és erdő működőképes kapcsolatát.” A szántó, kert és szőlő 40%-kal, a legelő 16%-kal, a rét 10%-kal részesedett az ország mezőgazdasági földalapjából.¹⁵⁴⁵

A hagyományos erdőgazdálkodás (fakitermelés /épület- és tűzifa/, faszénégetés, vadászat, erdei legeltetés, erdei méhészet, gyűjtögetés stb.) az erdőt alapvetően nem károsította, a kivágott lombos fák helyén a tuskókról vagy a gyökerekről a fák újranoítottak (sarjerdő). Az erdőirtás, melyet időtől és tértől függetlenül, általában a pusztítással (természetkárosítással) azonosítanak, a középkorban a gazdasági tér kiterjesztése, az eltartóképesség növelése érdekében történt.

A mező- és erdőgazdálkodás mellett az ásványi nyersanyagok kitermelése és feldolgozása vált a hegységi területek jellegadó ágazatává. A bányászat és a kapcsolódó ipari tevékenység összességét, a montanisztikumot régen a mező- és erdőgazdálkodáshoz hasonlóan az őstermelés fogalomkörébe sorolták. A közép-

¹⁵⁴⁴ Paládi-Kovács Attila (1993): A magyarországi állattartó kultúra korszakai. MTA Néprajzi Kutatóintézet, Budapest, pp. 71-82.

¹⁵⁴⁵ Szabó Péter (2009): Hagyományos erdőgazdálkodás a Kárpát-medencében. In: Andrásfalvy B.- Vargyas L. szerk.: Antropogén ökológiai változások a Kárpát-medencében. L'Harmattan Kiadó, Budapest, pp. 129-142.

kori népesség „a föld erejéből élt”, akárcsak ma is: a sík- és dombvidéken a talaj, gyep, erdő és a víz, a közép- és magashegységben mindezek mellett az ásványi nyersanyagok hasznosítására épült az emberek létfenntartó tevékenysége. A hegységi régiókban az ásványi nyersanyagkészlet kiaknázására szerveződött a bányászat és a kapcsolódó feldolgozó ipar.

A középkorban hazánk a Föld egyik legfejlettebb bányászati nagyhatalma volt, mely a nemesérc- és réztermelésével az amerikai lelőhelyek felfedezéséig első helyen állt a világon. Az arany- és ezüsttermelés a XII-XV. században élte virágkorát: az Árpád-kor vége felé évi 1000 kg aranytermelésünk a világtermelés 1/3-át, az európai termelés 80%-át adta. Az évi 10 000 kg ezüsttermelés kontinensünk ezüsttermelésének mintegy 25%-a volt. A nemesfém bányászat és kohásítás négy, topográfiaiilag körülhatárolható körzetben, a Felső-Garam vidéken, a Gömör-Szepesi érchegységben és tágabb környezetében (Telkibánya), a Gutin-hegységben és az Erdélyi-érchegységben (Ompoly-völgy) összpontosult. A termésarany bányászatán kívül aranymosással is foglalkoztak, pl. az erdélyi folyók felső és középső szakaszán, a Felvidéken a Nyitra és a Vág-völgyében, a Kisalföldön a Duna mentén. A réztermelés a két felvidéki bányakörzetekben koncentrálódott és dinamikusan fejlődött. A XV-XVI. század fordulóján Magyarország Európa első réztermelő és -exportáló országa volt. A nemesfém-, réz-, antimon-, higany-, ólom- és óntermelés a bányakörzetekben egymástól távol fekvő településeken folyt. A telephelyek térségében jelentős antropogén tájalkítás történt (erdőirtás, a felszínen akkumulációs és exkavációs tájelemek /meddőhányók, bányagödrök/ megjelenése, a vízenergia hasznosításával kapcsolatos létesítmények, víztározók, erővíz-csatornák stb). Telkibányán az arany- és ezüstteléreket az ún. horpabányászati módszerekkel, 8-10 m mély aknák létesítésével kezdték kitermelni, majd a felszínközeli érctelérek kimerülése után mélyművelésű bányákban folytatódott a termelés. Az elhagyott aknák beomlottak, a helyükön 1-2 m-es horpák, horpasorok keletkeztek (a Kánya-hegy oldalán és a Veresvíz-völgyben ezek száma eléri a 3000-et). A XV. század közepén, először Körmöcbányán, majd egyre több helyen alkalmazták a vízenergiát a bányavíz kiemelésére. A lejtőn lefolyó csapadékvizet és a hólevet vízgyűjtő árok segítségével víztározókban fogták fel, ahonnan gravitációs erővízcsatornán áramlott a víz a felhasználási helyekre. Pl. az úrvölgyi ezüst- és rézbányákat ellátó vízvezető árokrendszer 1000 m magasságban épült. A 61 km hosszú árok nagy részén (53 km) fából készült csatornában áramlott a víz. Az úrvölgyi akna vízemelő szerkezetét egy 5,5 m sugarú vízikerék hajtotta.

A belső szükségleteket kielégítő vasércbányászat, kohászat és feldolgozóipar két körzetben, a Nyugat-Dunántúlon Vasvár központtal és Észak-Borsodban Vasvár (=Ózd) tágabb környezetében koncentrálódott, de máshol is létesültek kisebb központok, pl. Torockó, Pécsvárad, Somogyfajsz stb. A borsodi vasipari körzet az Upponyi-, Rudabányai- és a Martonyi-hegység felszínközeli vasérc előfordulásait hasznosította. A két kohászati körzet vaskőbányái a XIII. században kimerültek, a termelés súlypontja a Gömör-Szepesi érchegységbe helyeződött át. A vasolvasztás az 1-2 m-es munkagödrök oldalfalába épített kis (1 m-nél nem nagyobb) kohókban történt. Az érc redukciója után a képlékeny

anyagot (vasbucát) kovácsolással munkálták késztermékké. A vasolvasztáshoz nagymennyiségű faszénre volt szükség, így a „kohó agglomerációk” térségében alaposan megfogyatkoztak az erdőségek. Az irtványokon, ahol a természetföldrajzi adottságok lehetővé tették, szántó-, rét- és legelőgazdálkodást folytattak.

Igen jelentős volt a középkori Magyarország sóbányászata, mely a XII. századtól már kivitelre is termelt. A sóbányászat az Erdélyi-medencében koncentráldott, lokális és mikroregionális termelőkörzetekben (pl. a Kis-Küküllő- és a Korond-patak völgyében, a Szamos mentén Dés, a Maros-völgy középső szakaszán Torda stb). A kő- és agyagbányászat nemcsak a Kárpát-régióban, az ország más táján is kialakult, összefüggésben a XIII. század közepétől kezdődő kövárépítésekkel, illetve a megtelepülő magyarság fejlett agyagművességével, a fazezések központok nyersanyagigényével.

A felsorolt néhány példa is megjeleníti azt a hatalmas teljesítményt, a táj (értelemszerűen a tájban lévő természeti erőforrások) használatának sokszínűségét, melyet a kor tudásszintjén népünk elért.

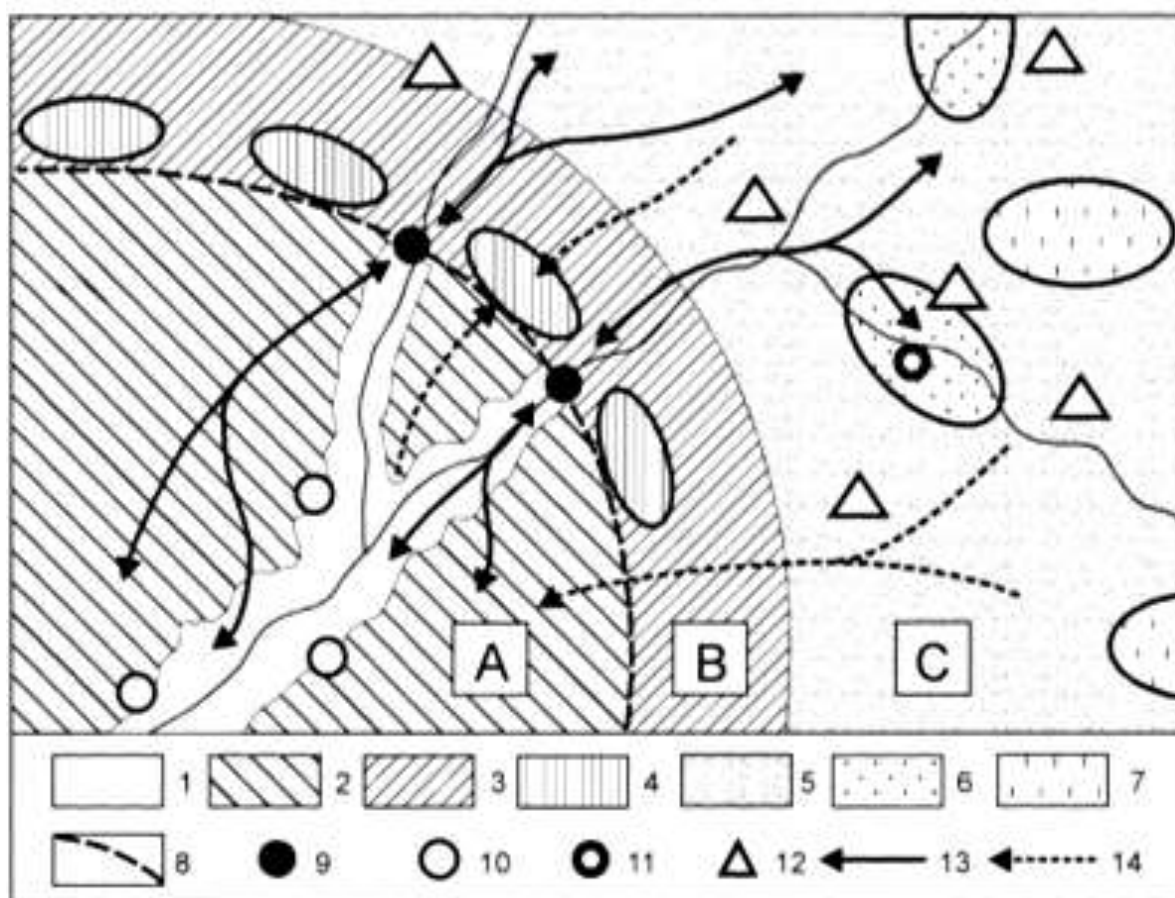
A hegységkeret és a medenceválasztó hegységek vázolt tájhasználata és gazdasági térszerveződése a XIII-XIV. században funkcionálisan elkülönült a medencerendszer szintén tagolt, specializálódó strukturális egységeitől.

4. Lokális és regionális struktúrák

A középkorban Magyarországot az agárgazdálkodás jellemezte, így a tájhasználat és térszerveződés az agroökológiai adottságok különbségeit tükrözte. A XIII-XIV. században az egységes jobbágy-parasztság és a telekrendszer kialakulása megszilárdította a lokális terek térstruktúráját, a falvak és mezővárosok határhasználati rendjét. A telkes jobbágy gazdasága 10-16 hektár egyéni birtokra, szántó, rét, külső kert és szőlőterületre terjedt, amely „a szabad élő föld” (természetes legelő, erdő, nádas, vizek stb.) közös használatával egészült ki. A települések térstruktúrájában, a művelési ágak területi elrendeződésében a racionalitás, az emberi tudás, az alkalmazkodás és átformálás (antropogén tájátalakítás) érvényesült.

A régiók termelési specializációja és a földrajzi munkamegosztás kialakulása a XIII-XIV. század fordulóján felélénkítette az interregionális gazdasági kapcsolatokat. A tájak termelési szakosodása egy-két termék vagy termékcsoport jelentőségtöbbletében nyilvánult meg. A munkamegosztás a belső-alföldi tájakról a hegységkeret felé – a domborzat változásait követve – koncentrikus övezeteket formált (1. ábra). A termelési övezetek egymást kiegészítő (komplementer) tevékenységet folytattak. A gazdasági kapcsolatokat a medencerendszer és a hegységkeret határán, a vásárvárosokban bonyolították le. A vásárvárosok a Cholnoky által felismert vásárvonalon (-övezetben) fejlődtek ki a hegységkeret felől érkező folyók alföldperemi völgynyílásában. A vásárvonal struktúraformáló és integráló tényező: alapvető szerepe volt abban, hogy a medencerendszer és a kárpáti hegységkeret működőképes gazdasági egységgé szerveződjön. A vásárvonalhoz hasonló gazdasági erővonalként értékelhetők a Kárpát-

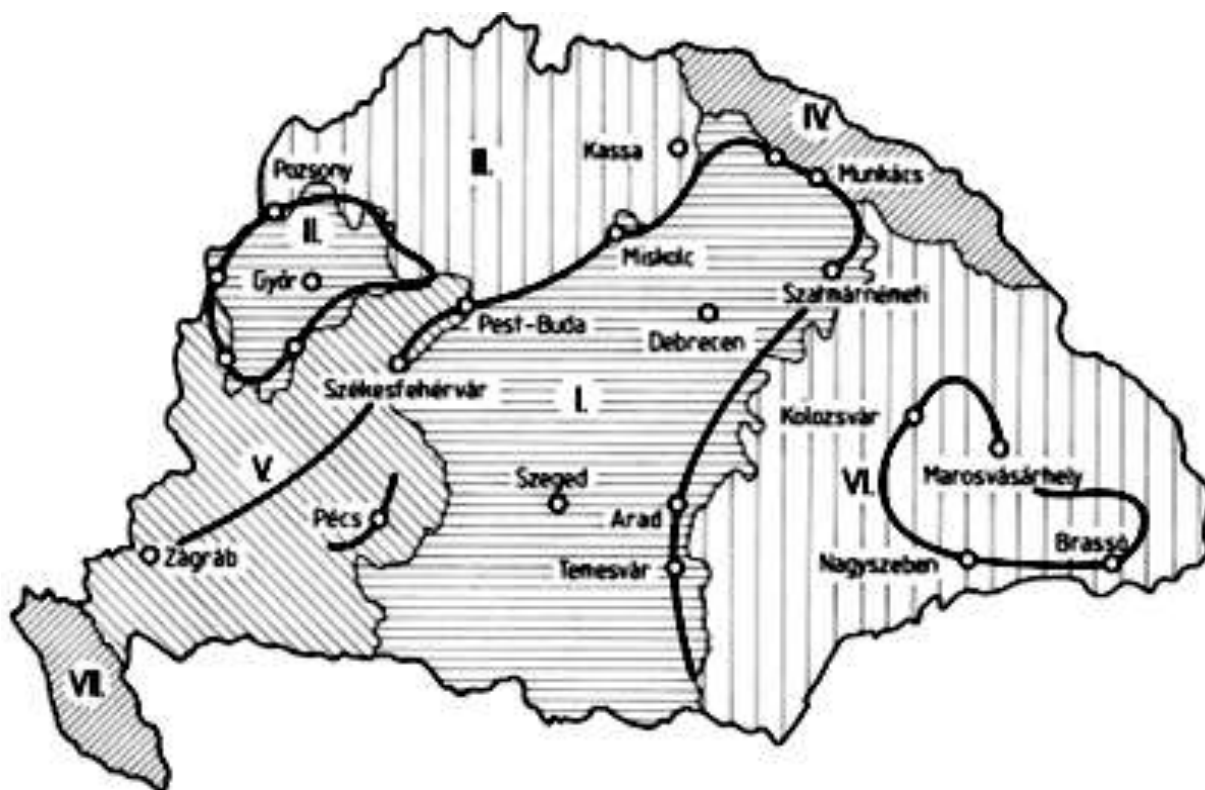
medence nagyobb folyói, elsősorban a Duna, mely meghatározó jelentőségű volt a középkori Magyarország térszerveződésében, a heterogén tájak (gazdasági térszerkezetek) hazai és külföldi kapcsolatrendszerben (2. ábra).

1. ábra. *A Kárpát-medence munkamegosztásának földrajzi modellje* (szerk. Frisnyák S., rajzolta Dobány Z.). A = medencesíkság, B = dombvidék, C = hegységkeret, 1 = ártéri síkság monokultúrák állattenyésztéssel, 2 = ármentes szintek (életkamrák) földműveléssel, 3 = dombsági tájak vegyes (polikultúrák) gazdálkodással, 4 = szőlő- és gyümölcsstermelés, 5 = erdő, 6 = intramontán kismedencék földműveléssel, 7 = havasi legelő, 8 = vásárvonal, 9 = vásárváros, 10 = ártérparti település, 11 = medenceközpont, 12 = montánipar, 13 = a gazdasági javak áramlása, 14 = a munkaerőmigráció iránya (a 16. századtól).

A középkor végére kialakult a magyar településhálózat, benne a szabad királyi városok, bánya- és mezővárosok. A piachelyek és -központok, a XIII. században a városgazdaságok általában napi járóföldre (15-30 km-re) kiterjedő vonzás- és ellátóközzel rendelkeztek. A középkor végére kilenc régió alakult ki a Kárpát-medencében. Kubinyi A. szerint az ország közepén, Pest-Buda vonzás- és ellátóközzel képezte az első régiót, s körülötte helyezkedtek el a gazdasági alapon szerveződő további régiók és tartományok. A gazdasági régiók alrégiókra tagolódtak és egy vagy több központtal rendelkeztek. A Kubinyi-féle térfelosztásban a központi, a nyugati (Sopron és Pozsony), az északnyugati (Körmöcbánya), az északkeleti (Kassa), a keleti (Nagyvárad), a délkeleti (Szeged) és

a délnyugati régió (Pécs) és két tartomány, Erdély és Szlavónia szerepel.¹⁵⁴⁶ A középkori régiók pontos kiterjedését nem lehet megállapítani, a régiókat egymástól széles, átmeneti-jellegű területsávok választották el.

2. ábra. A Kárpát-medence vásárvonalai és nagytájai (szerk. Frisnyák S., rajzolta Mikó T.) I= Alföld, II= Kisalföld, III= Felvidék, IV= Ruténföld, V= Dunántúl a Dráva-Száva közével, VI= Erdély, VII= Karszt és Tengermellék.

Süli-Zakar István és Csüllög Gábor a regionalizmus és a regionalizáció történeti folyamatáról írt tanulmányukban tíz középkori régiót állapítanak meg (Tiszántúl, Kelet-Tiszaninnen, Nyugat-Tiszaninnen, Dunáninnen, Nyugat-Dunántúl, Dél-Dunántúl, Dráva-Száva menti délvidék, Szlavon vidék, Temesdélvidék és Erdély). Felépítésük alapján a régiókat teljes és hiányos szerkezetűnek minősítik. A teljes szerkezetű régiók területe kiterjedt a Kárpát-medence négy aktivitási övezetére, a folyó-, település-, vár- és erdő-térszínre.¹⁵⁴⁷

A középkori gazdasági régiók nem homogén egységek, hanem a termelés (környezetgazdálkodás) belső törvényei szerint formálódó funkcionális rendszerek.

¹⁵⁴⁶ Idézi: Kristó Gyula (2003): Tájszemlélet és térszervezés a középkori Magyarországon. Szeged, pp. 201-203.

¹⁵⁴⁷ Süli-Zakar István – Csüllög Gábor (2000): Az alföldi regionalizmus történeti előzményei. In: Frisnyák S. szerk.: Az Alföld történeti földrajza. Nyíregyháza, pp. 199-220.

5. Összegzés

Az Árpád-kori népesség tájhasználata és antropogén tájatalakító tevékenysége a természeti ökoszisztémák teljesítőképességéhez (ökológiai potenciáljához) és működési ritmusához igazodott.

A tájhasználat (kultúrtáj-építés) Árpád-kori eredményei, a lokális és regionális térszerkezetek alapozták meg a későbbi korok gazdasági fejlődését.

A tájpotenciál használata a középkorban racionálisan, környezetkímélő-értéktörző módon történt, időt és teret engedve természeti erőforrások megújulására.

Az alföldek (árterek és ármentes életkamrák), a dombságok és a hegységek sajátos termelési struktúrája, a Kárpát-medence földrajzi munkamegosztása alapvetően az agroökológiai adottságok különbségeit tükrözte.

A medenceperem gazdasági erővonalai (a vásárvonalak) és a szerkezeti tengelyek (nagyobb folyók), a kialakult erőközpontok (vásárvárosok, folyami átkelőhelyek) és a kommunikációs tengelyek fontos tényezők voltak a Kárpát-medence gazdasági egységgé formálódásában.

A keleti kultúrkörből érkező magyarság a magával hozott műveltség (az egyén és a társadalom kollektív tudása, eszköz kultúrája, művészete stb.) a korabeli közép-európainál nem kevesebb, hanem más volt, s ezt a másságot kellett átformálni az új társadalmi-gazdasági környezethez.

6. Felhasznált irodalom

- Andrásfalvy Bertalan (2007): A Duna mente népének ártéri gazdálkodása. Ekvilibrium Kiadó, Budapest
- Beluszky Pál (2001): A Nagyalföld történeti földrajza. Dialóg Campus, Budapest-Pécs
- Berényi István (2003): A funkcionális tér szociálgeográfiai elemzése. Földrajzi Tanulmányok 23. MTA Földrajztudományi Kutatóintézet, Budapest
- Boros László (1999): A Kárpát-medence szőlő- és borgazdaságának történeti földrajza. Nyíregyházi Főiskola Földrajzi Tanszéke, Nyíregyháza
- Bulla Béla - Mendöl Tibor: A Kárpát-medence földrajza. Budapest
- Dövényi Zoltán szerk. (2012): A Kárpát-medence földrajza. Akadémiai Kiadó, Budapest
- Égető Melinda (1993): Az alföldi paraszti szőlőművelés és borkészítés. Akadémiai Kiadó, Budapest
- Faller Gusztáv – Kun Béla – Zsámboki László szerk. (1997): A magyar bányászat évezredek története I. Országos Magyar Bányászati és Kohászati Egyesület. Budapest
- Frisnyák Sándor (1990): Magyarország történeti földrajza. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest
- Frisnyák Sándor (1996): Az Árpád-kori Magyarország gazdaságföldrajza. Földrajzi Közlemények CXX. (XLIV.) 2-3. pp. 119-135.

- Frisnyák Sándor (2000): Das Karpatenbecken. In: Europas Mitte um 1000. Beiträge zur Geschichte, Kunst und Archäologie 1. Hrsg. Alfried Wieczorek – Hans-Martin Hinz. Stuttgart. pp. 81-84.
- Frisnyák Sándor (2004): A kultúrtáj kialakulása a Kárpát-medencében. Nyíregyházi Főiskola, Nyíregyháza
- Frisnyák Sándor (2009): Magyarország kultúrgeográfiai korszakai. Nyíregyházi Főiskola, Nyíregyháza
- Frisnyák Sándor (2012): Tájhasználat és térszervezés. Nyíregyházi Főiskola, szerencsi Bocskai István Gimnázium, Nyíregyháza-Szerencs
- Gulyás László (2012): Küzdelem a Kárpát-medencéért – Regionalizáció és etnoregionalizmus, vagy a nemzeti és nemzetiségi kérdés területi aspektusai Magyarországon 1690-1914. Kárpátia Stúdió, Budapest
- Gyimesi Sándor (1994): Utunk Európába. A magyar és az európai gazdaság viszonya a honfoglalástól a 20. század elejéig. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest
- Györffy György – Zólyomi Bálint (1994): A Kárpát-medence és Etelköz képe egy évezred előtt. In: Kovács L. szerk.: Honfoglalás és régészet. Balassa Kiadó, Budapest, pp. 13-37.
- Hajdú Zoltán (2001): Magyarország közigazgatási földrajza. Dialóg Campus, Budapest-Pécs
- Heckenast Gusztáv (1991): A magyarországi vaskohászat története a feudalizmus korában (A XIII. század közepétől a XVIII. század végéig). Akadémiai Kiadó, Budapest
- Kocsis Károly (1996): Az etnikai térszerkezet változásai a Kárpát-medencében (896-1920). In: Frisnyák S. szerk.: A Kárpát-medence történeti földrajza. Nyíregyházi Főiskola Földrajz Tanszéke, Nyíregyháza, pp. 49-58.
- Kókai Sándor szerk. (2006): A Délvidék történeti földrajza. Nyíregyházi Főiskola Földrajz Tanszéke, Nyíregyháza
- Kristó Gyula (2003): Tájszemlélet és térszervezés a középkori Magyarországon, Szeged.
- Paládi-Kovács Attila (1993): A magyarországi állattartó kultúra korszakai. MTA Néprajzi Kutatóintézet, Budapest
- Prinz Gyula – Cholnoky Jenő – Teleki Pál (1938): Magyar földrajz I-III. Budapest
- Rácz Lajos (2001): Magyarország éghajlattörténete az újkor idején. JGYF Kiadó, Szeged
- R. Várkonyi Ágnes szerk. (2000): Táj és történelem – Tanulmányok a történeti ökológia világából. Osiris, Budapest
- Somogyi Sándor (2007): Pest megye természetföldrajzi adottságai és azok átalakulása a társadalmi élet kezdetétől. In: Fancsalszky G. szerk.: Pest megye monográfiája I. kötet első rész. Budapest, pp. 9-40.
- Süli-Zakar István – Csüllög Gábor (2000): Az alföldi regionalizmus történeti előzményei. In: Frisnyák S. szerk.: Az Alföld történeti földrajza. Nyíregyháza, pp. 199-220.

- Szabó Péter (2009): Hagyományos erdőgazdálkodás a Kárpát-medencében. In: Andrásfalvy B. – Vargyas G. szerk.: Antropogén ökológiai változások a Kárpát-medencében. L'Harmattan. Budapest, pp. 129-144.
- Takács Károly - Fülekgy György (2003): Középkori csatornarendszerek nyomai a Kisalföldön. In: Frisnyák S. – Tóth J. szerk.: A Dunántúl és a Kisalföld történeti földrajza. Pécsi Egyetem Földrajzi Intézete. Pécs, pp. 157-163.
- Tóth József (2007): Ősi épített tájak a Kárpát-medencében. FRIG Kiadó, h. n.